

Posvetovanje o statistiki

Dne 16. marca 1968 je bilo v inštitutu za zgodovino delavskega gibanja drugo posvetovanje, ki je imelo delovni naslov **Posvet o pomenu statistike v raziskovanju zgodovinskega procesa**. Inštitut je povabil poleg treh referentov še vrsto drugih zgodovinarjev in javnih delavcev, tako da je bilo vseh udeležencev 31 po številu. Posvetovanje je pričel s kratkim nagovorom direktor IZDG Bogdan Osolnik Medtem ko objavljamo prvi referat v celoti, se pri drugih dveh omejujemo le na izčrpnější pregled vsebine.

Prvi referent **dr. Živko Sifer** je v referatu **Pomen statistike za zgodovinska in druga znanstvena raziskovanja** povedal tole:

Kadar se seznanjamo z nekó znanstveno disciplino ali metodo, se hočemo najprej spoznati z njenim bistvom, z njenim predmetom ali področjem. Statistika pa nima dovolj natančne in pojmovno zadovoljive določitve svojega bistva in dela. Zato je vrsta njenih definicij v strokovni literaturi zelo dolga. To veliko število označevanj bi na prvi pogled pomenilo, da gre za nekaj premalo natančnega, določljivega. Toda glede na zgodovinski razvoj, stalno spopolnjevanje in širjenje področja dela, pomnožitev nalog in povečanje uporabnosti rezultatov pa je to razumljivo. Te spremembe v pomenu statistike in njenih delovnih metodah so se pokazale tudi v različnosti ocene vrednosti statistike, kar se kaže v različnosti označevanja njenega bistva. V dolgi vrsti definicij, ki vsaka izraža po svoje pomen statistike, se najprej pokaže kot nek splošni nauk, kar velja za prve čase, nato kot specialna izkustvena veda, dalje kot tehnična metoda, kot opisovalna znanost in kot spoznavna veda. Tako moremo končno označevanje statistike skržiti na njeno označevanje kot znanstvene panoge ali kot posebne delovne metode. Definicij je torej toliko, kolikor je gledanj na pomen in naloge; zato je težko izbrati tako označbo, ki bi zajela in osvetlila vse njeno bistvo. Nekaj se je pa vendar izoblikovalo kot posebna lastnost, namreč da dela s številkami kot s sredstvom, s katerim izraža velikost in intenzivnost množičnosti dogajanj, zato se najbolj približamo bistvu statistike, če povemo, da količinsko proučuje masovne pojave in s tem odkriva kvalitativne povezave med njimi. Če jo po načinu dela hočemo opisati kot metodo, tedaj rečemo, da je to metoda kvantitativnega raziskovanja masovnih pojavov.

Statistika posega s svojim številčnim merjenjem v dejstva sedanjosti, ker hoče v prvi vrsti objektivno meriti. Številke imajo same na sebi značaj objektivnosti in statistika posreduje dejanski stan tako, da ga fotografira s pomočjo števil. To je mogoče napraviti najbolj verno z neposrednim opazovanjem in to gre le pri dejstvih, ki obstajajo v trenutku, ko se posnemejo. S potekom časa pa postanejo sedanja dejstva ugotovitve za preteklost, čeprav so ob času nastanka pomenila sodobnost. Gre torej za spreminjanje sedanjosti v preteklost le s potekom časa, pri čemer je posebna vrednost ugotovitev v tem, da ne slone na nekih posrednih metodah, ampak so rezultat neposrednega kontakta s položajem, ki je pokazan v številkah. Seveda ima statistika še druge metode, da poseže s svojimi ugotovitvami v pretekli čas. Poleg že omenjenega neposrednega opazovanja stanja ali dogajanja ima možnost, da številčno sliko rekonstruira iz manjšega števila informacij, to je tako imenovana orientacija v obliki notic, ko se iz manjših drobcev skuša ustvariti celotna slika. Poleg tega je pa še teoretično izdelana metoda iskanja osnovne razvojne smeri v nekem dogajanju, ki poleg izpolnjevanja vrzeli v poteku dogajanja, to je interpolacije, omogoči v ob-

liki ekstrapolacije prognozo za naprej ali rekonstrukcijo za nazaj. Če npr. ugotovimo, da prebivalstvo daljšo dobo enakomerno narašča, je bolj kot prognoza vnaprej upravičena domneva, da je bil tak tempo tudi v času pred začetkom časovne serije, o kateri imamo na voljo določene podatke. Zato ima torej statistika pomen za zgodovinska raziskovanja v dveh ozirih: ob času nastanka sodobni podatki dobe pozneje zgodovinski pomen, ker je v številkah ohranjen veren dokument tedanjega stanja; drugič pa s svojimi metodami omogoča rekonstrukcijo nekega prejšnjega stanja na podlagi poznejših podatkov.

Ko se je začela sredi 17. stoletja z nastopom šole političnih aritmetikov tudi doba znanstvene statistike, ki je imela prej v glavnem to nalogo, da je podajala neke splošne opise brez iskanja utemeljenosti v številčnih ugotovitvah, imamo od tedaj dalje dve vzporedni smeri v pomenu in nalogi statistike, namreč upravno statistiko in znanstveno statistiko. Ozko sodelovanje med obema je v današnjem času omogočilo napredek eni in drugi, pri čemer tako imenovana upravna statistika ustvarja številčno gradivo, ki ga nato uporablja tako sama, in znanstvena statistika, ki ima še posebno nalogo, da odkriva nove možnosti v obdelavah in uporabi rezultatov. Danes statistika ni samo sistematično informativno delo za javne uprave in gospodarstva, ampak je tudi subjekt in obenem objekt znanstvenih proučevanj. Tako definirajo statistiko tudi naši zakoni, da navedem samo enega zadnjih takih določil. To je temeljni zakon o evidencah na področju dela. Ta pravi v svojem 1. členu, da rabijo statistični podatki predstavnikiškim organom za določanje politike na področju, s katerega so vzeti podatki, organom in organizacijam za spremljanje pojavov in dogajanj, da morajo predlagati ali sami storiti primerne ukrepe, nadalje so podatki za obveščanje javnosti in za znanstvena raziskovanja.

Znanstvena raziskovanja so torej tudi našeta med porabniki statističnih podatkov, kar naj pomeni dvoje: znanost ima možnost raziskav na podlagi statističnih ugotovitev, ima pa tudi svoje obveze pri tem, da možnost izrabi in s tem dopolni namen, zaradi katerega so bili tudi poiskani podatki. Znanost more pri tem izpolniti eno od temeljnih nalog statistike, da odkriva pravilnosti, zakonitosti in zakone v pojavih in dogajanjih, da ustvari primerjavo in raziskuje odnose med pojavi. Pri tem gre lahko za samostojno statistično znanstveno raziskovanje ali pa za raziskovanje na posebnih področjih, kjer se uporabijo statistične ugotovitve ali statistične metode za specialno raziskavo. Uporaba statističnega gradiva v raziskavi pa na vsak način poveže znanost z realnostjo, z življenjem, kajti podatki izvirajo iz nekega realnega stanja, so samo v številke prelit utrip življenja, zato delo s podatki pomeni povezavo s stvarnostjo. In ker je nadalje v namenu statistike, da svoje podatke posreduje dalje, mora tudi znanost svoje izsledke posredovati tistemu, kateremu koristijo.

Sicer pa je na splošno znano, kakšen pomen ima statistika v sodobnih znanstvenih raziskovanjih. Poleg tega so analitične metode v veliki meri prav načini, ki jih uporablja statistika v svojih analizah, in druga raziskovanja rabijo te metode, kadar delajo s številkami. Ker je praktično nemogoče, da bi pregledali pomen statistike v vseh znanstvenih raziskovanjih, se v glavnem omejimo na pomen in uporabnost statistike za zgodovinska raziskovanja. Pri tem napravimo spet nadaljnjo omejitev. Statistika posega s svojimi ugotovitvami prav na vsa področja življenja. Ker bi mogli napraviti samo nekaj povprečnih ugotovitev, če bi hoteli pogledati vse to obširno področje raziskovalnega dela, si izberemo malo ožje, vendar dovolj široko področje raziskovalnega dela v okviru zgodovin-

skega proučevanja, namreč raziskovanje razvoja našega prebivalstva s pomočjo statistike. Za to se lahko odločimo iz več razlogov; med njimi je eden najbolj odločilnih, da je demografska statistika najstarejša statistična panoga, ki ima zelo izdelane metode svojega dela in ima tudi najbolj bogato vsebino svojih izsledkov. Zaradi svoje tradicije ima tudi velik zgodovinski pomen in moremo poseči s podatki precej daleč nazaj, tako daleč, da na nobenem drugem področju nimamo tako starih in tako obsežnih virov. Poleg tega so podatki o prebivalstvu kljub zgodovinski patini, ki obdaja starejše informacije, še vedno polnovredni, kajti nikjer ni poznavanje daljšega časovnega razvoja tako dobrodošlo kot prav v demografiji. Dovolj dolge časovne serije so sploh pogoj za realnost marsikaterih ugotovitev, da omenim samo možnost ugotavljanja razvojnih tendenc v populaciji. To je, v velikem nasprotju npr. s podatki iz gospodarstva, kjer imajo svojo vrednost samo sodobni podatki, za prejšnje podatke pa z vsakdanjim izražanjem takoj rečemo, da imajo samo »zgodovinsko« vrednost. Pri prebivalstvu so pa tudi stari podatki polnovredni za sodobno raziskavo, zato demografska statistika išče čim daljše časovne serije, ker samo te privedejo do odkrivanja pravilnosti in zakonitosti v dogajanjih pri prebivalstvu. Seveda so sodobne metodologije drugačne kot nekdanje, kar marsikje otežkoča primerjavo ali ustvarjanje enakovredne serije. Pri prebivalstvu velja to zlasti za gospodarske znake, ki so vedno odsev vsakokrat družbenoekonomskih razmer, v katerih živi neko prebivalstvo. Toda ožji demografski znaki so v bistvenih točkah ves čas enaki in zato jih lahko enakovredno uporabimo za vso raziskovalno dobo. Druge znake pa skušamo spraviti na podoben pomen ali skupno možnost tolmačenja, tako da si v mnogočem lahko pomagamo s takimi metodami zблиževanja različnih pomenov.

Demografija črpa svoje podatke iz dveh virov: iz zapisov o gibanju prebivalstva in rezultatov ugotavljanja stanja prebivalstva. Gibanje prebivalstva se lahko opira na starejše vire, že same matične knjige kot najvažnejši vir za vitalne dogodke so precej starega datuma. Matične knjige so imeli že Rimljani, kjer jih je prevzela cerkev in jih prenesla v današnjo dobo, ko jih je prevzela država, ki je zaradi svojega načela enakega obravnavanja vseh prebivalcev države najbolj poklicana za popolno in točno vodenje razvida vitalnih dogodkov, kar pri cerkvi ni primer, ker se vsaka cerkev omejuje samo na svoje pripadnike in s tem nujno trpi popolnost podatkov. Ko je tridentinski koncil leta 1573 predpisal obvezno vodenje matičnih knjig, je ta ukrep koristil tudi statistiki, ker je ustvaril instrument, ki ga more statistika obravnavati kot enega od virov za svoje informacije. Matične knjige, ki nas zanimajo kot register gibanja prebivalstva, so pri nas ohranjene za dobo precej daleč nazaj. Mnogo jih je v Arhivu Slovenije, precej pa še tudi na terenu, kjer bo potreba boljše poskrbeti zanje. Najstarejša matična knjiga je menda v Plavjah pri Kopru, med najstarejšimi je matična knjiga iz Iga (iz let 1646—58), iz Celja (1757—84) itd. V Avstriji so bile matične knjige, ki so jih tedaj sicer vodila cerkvena oblastva, razglašene za državne knjige že leta 1762 in iz tega časa imamo tudi že obdelave iz njihove vsebine. Če vzamemo vse slovensko etnično ozemlje, je menda najstarejša znana matična knjiga liber baptizatorum iz Trsta z začetkom iz leta 1528.

Matične knjige vsebujejo že polno možnosti, da iz njih dobimo možnosti številčnega pregleda in gibanja prebivalstva. Vsebujejo sicer navedbe o gibanju, nas zanimajo rojstva in smrti, toda s poznavanjem demografskih koeficientov, ki so precej standardne količine, se da priti tudi do številčnega stanja prebivalstva. Raziskovanje starih matičnih knjig je precej nepopolno, niti nimamo napravlje-

nega seznama, kje so vodili matične knjige in katero ozemlje pokrivajo s svojimi podatki. To je prav hvaležno področje za zgodovinske raziskovalce, da poskušajo napraviti pregled matičnih knjig, ki jih imenujejo farne matrike, za čas, ko še niso bile z državnim dekretom splošno predpisane, da prodrejo v njihovo vsebino in z uporabo statističnih metod ugotovijo, kakšne so bile vitalne tendence v našem narodu v prejšnjih časih. Fragmentarnih obdelav sicer nekaj imamo in iz tega sicer pomanjkljivega gradiva moremo napraviti orientacijsko sliko o naravnih dogodkih v prebivalstvu, vendar so podatki še vedno toliko pomanjkljivi, da ne omogočijo zanesljivih rezultatov, dobljenih z uporabo metod reprezentativne metode. Vsekakor menim, da je to bolj primerno raziskovanje za zgodovinarje kakor za statistike, ki sploh še nimajo izdelane metode dela za zgodovinska statistična raziskovanja; pri nas so zaposleni v glavnem z operativnim delom in tekočimi analizami, zato jim ni mogoče, da se kaj bolj posvete takim problemom. Demografski koeficienti za dobo nekako pred 200 leti pokažejo dosti višje številke, kakor jih dobivamo danes. Rojstva so med 35 do prek 40 na tisoč, danes je njihova gostota na 19. Smrtnih primerov je samo 2 ali 3 promile manj kot rojstev, danes je pa mortaliteta na koeficientu 9. Zato je bil kljub velikemu številu rojstev v prejšnjih časih naravni prirast zelo skromen, medtem ko je danes približno 1 % na leto.

Ko je država leta 1762 prevzela matične knjige v svojo oskrbo, je skušala urediti nek sistem, ki je začel prav funkcionirati leta 1784; s statističnega vidika je ta ureditev pomembna v tem, da so morali vodje matičnih knjig, tedaj so bili to župniki, pošiljati na predpisanih formularjih, torej enotno, poročila o rojenih, umrlih in poročenih in s tem je bilo omogočeno napravljati zbirne preglede za večje teritorije. Žal pa tedaj ni bilo še centralne in strokovne organizirane statistične institucije, ki bi skrbelo za popolno koncentracijo in obdelavo takih poročil, ki so se tako razpršila in tudi pogubila po raznih uradih.

Drugi vir demografskih podatkov iz tiste dobe so rezultati ugotavljanja stanja prebivalstva. Ta oblika številčnih informacij o prebivalstvu je zelo stara, saj so bili prva statistika sploh podatki o prebivalstvu. Takih podatkov imajo polno že antični pisci, ki so nam omogočili že ustvaritev statistične podobe tedaj znanega sveta v rimski dobi. Za naše kraje so najstarejši viri urbarjalnega in davčnega značaja. Urbarje in davčne sezname so sestavljala zemljiška gospodarstva in mesta in vsebujejo posredno mnogo podatkov o prebivalstvu. Ti viri namreč navajajo zemljišča, hiše in sploh podlago za odmerjanje davščin, vendar moremo prek njih vendarle priti do neke ocene stanja prebivalstva. Celó je pa to mogoče napraviti iz seznamov ognjišč ali družin, kar so tudi delali iz davčnih ali vojaških okoliščin.

Poseben vir za poznavanje številčnega stanja prebivalstva so nekatere cerkvene ureditve. O pomenu matičnih knjig smo že govorili. Bolj neposredne možnosti za tako določanje dajejo sezname vernikov, to je znani status animarum, ki jih začno sredi 17. stoletja pošiljati župniki svojim škofom. Ti spiski imajo tako podatke o gibanju kot o stanju prebivalstva in jih lahko primerjamo z današnjimi zbirnimi poročili (DEM-4 obrazci) matičnih uradov, ki javljajo — danes mesečno — vse spremembe v prebivalstvu in na koncu poročila še vsakokratno število prebivalstva. Seveda so poročila status animarum zaradi svoje tehnike dobivanja podatkov bolj ocene kot eksaktna poročila, toda boljših virov za tisto dobo nimamo in bi jih tudi težko pričakovali.

Imenovati moramo pri tem tudi nekatera ugotavljanja števila prebivalstva po mestih. Mesta so imela še posebne razloge, da so poznala število svojega prebivalstva, naj imenujem samo skrb za prehrano in s tem zvezan uvoz. Taki podatki so znani že iz zgodnje fevdalne dobe, vendar na našem ozemlju tega nimamo. Še največ je znanega za Trst. Valvazor je posredoval podatke za Kranjsko in posebej za Ljubljano, vendar so njegove navedbe precej nezanesljive. Za Ljubljano poroča o 20 tisoč prebivalcih, kar pa je trikrat previsoko število. Druge cennitve, ki slone na izračunih iz števila hiš in najemnikov, so bolj realne, vendar so še vedno ocene, ki nimajo značaja statistične ocene, katere bistvo je v tem, da se naslanja na neko znano maso in z njo primerja dimenzije neznane mase. Za tako oceno manjka masa, na katero bi oprli oceno.

Vsi navedeni viri podatkov so takega značaja, da samo dajejo možnosti določanja števila prebivalstva, ki ima zato pomen ocene, ne prave ugotovitve. Vendar pomenijo stopnico k cilju, da zvemo, koliko ljudi je bivalo na našem ozemlju, kako je bilo z vitalnostjo in biološko močjo prebivalstva, s tem pa tudi razjasnijo nekatere okoliščine iz naše zgodovine, ki so prav gotovo pomembne za naš narodni razvoj. Številčna moč oziroma gostota prebivalstva na naših obrobnihih ozemljih more pojasniti, ali je pripisati večjemu demografskemu pritisku na naših narodnostnih mejah, da smo v teku stoletij izgubili tako velike dele nekdanjega slovenskega ozemlja, ali pa gre pri tem za druge okoliščine. Nadalje je demografsko še nepojasnjena posledica turških vpadov na naše ozemlje v zvezi z odvajanjem ljudi, o čemer domnevajo, da je zaradi tega zgubilo naše ozemlje sto tisoč prebivalcev. Nadalje je tudi razvoj tedanje družbe v neki meri pogojen od števila ljudi, kajti znano je, da je večja gostota eden od razlogov da se začno razvijati druge dejavnosti zunaj kmetijstva, rastejo mesta in prihaja torej do ekonomske socialne preobrazbe družbe.

Stanje prebivalstva je za raziskovanje okoliščin razvoja populacije važnejše kot gibanje prebivalstva, čeprav gre v tem primeru za korespondirajoči, za povezani masi, vendar je gibanje prvi moment, stanje pa posledica tega gibanja in ustavljeni moment, na katerega navezujemo vse nadaljnje raziskave. Zato se v svojem pregledu naslonimo na statistično ugotovljena stanja populacije na našem ozemlju, za kar imamo za več kot 200 let nazaj kolikor toliko zanesljive, predvsem s statističnimi metodami opazovanja dobljene podatke. Zato lahko začnemo s pregledom razvoja slovenskega naroda s prvim popisom na našem ozemlju, ki je bil leta 1754, pri tem pa apeliramo na naše zgodovinske raziskovalce, naj iz še neurejenega, vendar dovolj bogatega gradiva za dobo pred tem dobijo toliko rezultatov, da potegnemo mejo, pri kateri začnemo govoriti o prebivalstvu celotnega slovenskega ozemlja, za toliko nazaj, za kolikor imamo vire. Ne samo z zgodovinskega, ampak tudi s statističnega vidika je škoda, da se zgublja gradivo, ki vsebuje take vire, ki dajejo možnost še daljše rekonstrukcije za nazaj, kakor jo sicer že imamo. Za statistiko je tako ugotavljanje pomembno tudi zato, da se znebi prizvoka, da je to samo neka metoda za serviranje tekočih podatkov, kakršno mišljenje je nastalo v glavah tistih, ki omejujejo svoje interese samo na trenutne probleme, nimajo pa zanimanja za razvojne tendence, ki v mnogem pogojujejo današnje stanje.

Pri raziskovanju razvojnih tendenc slovenskega naroda v demografskem smislu pa naletimo takoj na vprašanje, kaj je prav za prav slovensko ozemlje, na katero naj omejimo ali raztegnemo raziskovanja. Ali je to ozemlje današnje SR Slovenije, ali pa gre za slovensko etnično ozemlje, ki sega na zahodu in severu še

prek današnjih političnih meja slovenskega ozemlja, ki je v okviru SFRJ. Takoj je treba povedati, da je rekonstrukcija prejšnjih podatkov na slovensko ozemlje težavna že zato, ker statistika daje svoje rezultate po vsakokratni upravni razdelitvi, ki se v prejšnjih časih ni ozirala na kakšne narodnostne meje in tudi politične meje današnje SR Slovenije niso potegnjene po kakšni tedanji upravni razdelitvi. Najstarejši popisi imajo objavljene rezultate po deželah, sredi prejšnjega stoletja so začeli z objavljanjem po okrajih in le nekaj podatkov po naseljih. Današnji popisi imajo pa vse demografske podatke po naseljih. Iz dežel in okrajev je treba podatke prilagoditi tako na etično kot politično ozemlje Slovenije pri čemer mislimo kot politično ozemlje teritorij v okviru meja današnje SR Slovenije. Poleg tega so bile neke razlike tudi v statističnem oziru že v prejšnjem času glede na nekdanjo politično razdelitev našega ozemlja (Avstrija, Italija, delno razlika Avstrija: Madžarska), tako da je bilo samo Slovensko ozemlje, ki je v mejah sedanje Slovenije, do konca prve svetovne vojne, torej v času, ki ga štejejo v historično dobo, kadar obravnavajo naše ozemlje, v okviru ene države in so zato podatki dobljeni po isti metodologiji, medtem ko je ozemlje Beneških Slovencev že od 1866 spadalo pod Italijo. Po prvi svetovni vojni pa je prišlo do razdrobitve našega ozemlja na tri države, Jugoslavijo, Avstrijo in Italijo, da ne omenimo manjšega dela v Porabju. Po drugi svetovni vojni je spet drugačen položaj: nekaj slovenskega ozemlja je še vedno ostalo zunaj naših političnih meja. Iz teh razlogov je rekonstrukcija podatkov za naše etnično ozemlje zelo otežkočena in je ni mogoče v vsem napraviti. Lažje pa je to za ozemlje današnje SR Slovenije in se moramo mnogokje zadovoljiti s to omejitvijo.

Kaj pa lahko štejemo med slovensko narodnostno ozemlje? Jasno je, da pride pri tem v poštev nadaljevanje strnjenege etničnega ozemlja prek politične meje, toda kako je s tem, ko imamo na tem našem ozemlju mesta s tujo narodno večino, npr. Trst? Ker nam gre pri obravnavanju v glavnem za zgodovinske okoliščine v razvoju naše populacije, naj bo tudi določitev narodnostnega ozemlja Slovencev postavljena v dobo, vzemimo dobo pred prvo svetovno vojno, ko je bila formacija narodne zavesti že povsem izdelana. Vidni zunanji znak so pri tem rezultati preštevanja po narodnosti, v smislu tedanje števne tehnike je bila to pripadnost k določenemu jeziku. Najbolj optimalna, v stvari pa najbolj realna ugotovitev, če jo hočemo čimbolj približati današnjemu stanju, je iz rezultatov popisa prebivalstva 1910, to je zadnjega štetja, ki ga je opravila na našem ozemlju Avstrija. Čeprav je bilo tedaj izrečenih mnogo kritik na račun avstrijskega sistema določanja narodnosti na podlagi občevalnega jezika, nam vsi poznejši popisi pokažejo, da je bil ta sistem vendarle še najbolj ugoden za nas, kajti vsa poznejša štetja, zlasti na Koroškem, so tako rekoč čez noč število Slovencev zelo zmanjšala, ne da bi ostajal za tako ugotovitev kakšen poseben razlog. Prav v obrobni delih našega ozemlja razen v Trstu je slovensko prebivalstvo kmečko prebivalstvo, ki je trdno zasidrano v zemlji in ne pozna politične ali podobno motivirane migracije, dalje je tudi mnogo manj podvrženo vplivom hitre asimilacije v narodnostnem oziru. Zato se moremo v primerjavi rezultatov popisov stare Avstrije in povojnih popisov v republiki Avstriji in Italiji bolj nasloniti na rezultate starih avstrijskih popisov in pod vtisom objavljenih podatkov o narodnostni sestavi istega ozemlja v drugi administraciji, kot je bila v prejšnji Avstriji, reči, da so bili stari avstrijski popisi kljub marsikaterim ugovorom daleč bolj objektivni in pravični.

Zaradi sistema obdelave in publiciranja podatkov, kjer se statistika naslanja na veljavno upravno razdelitev, pri čemer je Avstrija vzela za najmanjšo ozemeljsko enoto politični ali sodni okraj in po teh objavljala številke, se moramo pač ravnati po takih krajevnih znakih in upoštevati rezultate po okrajih, ker drugega ni mogoče. Pri tem pa je seveda mnogo takih okrajev, kjer je slovensko prebivalstvo v manjšini, vendar takega okraja ne moremo izpustiti, ker nočemo zgubiti informacij o našem prebivalstvu. Koliko posežemo pri tem prek meje, se držimo določitve, ki so jo postavili naši geografi, tako da imamo vsi v mislih isto ozemlje, če govorimo o slovenskem etničnem ozemlju. To ozemlje pomeni razširitev današnjega ozemlja Slovenije na tele okraje nekdanje avstrijske upravne razdelitve, pri čemer naštejemo okraje v okviru meja bivših dežel:

Kranjska v celoti, kajti nekdanja Kranjska sedaj ni povsem v današnji Sloveniji, ker je občina Bela peč in zaselek Zablati občine Rateče v Italiji (to je 1015 prebivalcev leta 1910).

Štajerska — sodni okraj Arvež iz političnega okraja Lipnica, pri čemer nekaj naselij iz tega okraja spada v današnjo Slovenijo (ta naselja so štela leta 1910—1996 prebivalcev, dalje okraj Radgona v celoti, kajti samo manjši del (leta 1910 z 9.232 prebivalci od vsega 39.229) pripada današnji Sloveniji. Od okrajev Maribor okolica in Slovenj Gradec pripadajo manjši drobcu Avstriji (leta 1910 s 1.677 prebivalci).

Koroška — v celoti okraj Velikovec, od katerega pripada današnji Sloveniji manjši del (15.042 prebivalcev od skupnih 51.428), iz okraja Wolfsberg sodni okraj Šentpavel, od katerega pripada današnji Sloveniji samo majhen del s 2.306 prebivalci; dalje okraj Celovec mesto, iz okraja Celovec okolica sodna okolica Celovec okolica in Borovlje, iz okraja Beljak sodni okraj Beljak, Podklošter, Rožek in Trbiž, iz okraja Šmohor sodni okraj Šmohor.

Primorska — Gorica mesto, od katerega pripada današnji Sloveniji majhen del s 646 prebivalci po popisu leta 1910, okraj Gorica okolica v celoti pri nas (leta 1910 — 61.944 prebivalcev od skupnih 73.861), iz okraja Gradiška sodni okraj Krmin in iz okraja Tržič sodni okraj Tržič, iz katerih okrajev pripadajo nam samo manjši deli s 3423 prebivalci leta 1910. Dalje mesto Trst, od katerega ozemlja pripada nam samo vas Lipica s 53 prebivalci. Od okraja Sežana pripada nam večji del (24.351 prebivalcev od vsega 30.461), v naše narodnostno ozemlje pa moramo vključiti celotni okraj. Potem Koper v celoti, pri čemer pripada del tedanjega okraja Koper Italiji, del Hrvaški (v Sloveniji je 58.156 prebivalcev od 89.393), iz okraja Poreč sodni okraj Motovun, ki je danes v glavnem v Hrvaški (v Sloveniji 903 prebivalci), iz okraja Volosko—Opatija sodni okraj Podgrad.

Prekmurje, ki je del komitatov Vaš in Zala, vzamemo v današnjem obsegu. Zraven prištejemo še sedem vasi nekdanjega okraja Čakovec, h Kranjski pa prištejemo še tri vasi okrog Marindola iz okraja Karlovac. Pri Prekmurju in delih Medžimurja ter vasi ob Kolpi vzamemo današnje ozemlje v okviru Slovenije, pri čemer ne upoštevamo ozemlja Porabskih Slovencev, ker gre pri tem za majhno število prebivalstva. Zato je raztegnitev našega narodnostnega ozemlja prek današnjih mej Slovenije samo na Štajerskem, Koroškem in Primorskem. Ker gre pri tem za večja mesta Trst, Gorico in Celovec, kjer je po rezultatih popisa iz leta 1910 izkazano znatno število slovenskega prebivalstva, stojte mesta, ki so v okolici obdana od slovenskega prebivalstva, tudi na našem etničnem ozemlju in zato je v številu prebivalstva izraženo povečanje sedanjega političnega slovenskega ozemlja, da se tako izrazim o ozemlju današnje SR Slovenije, na naše

narodnostno ozemlje precej veliko, medtem ko gre glede na površino za majhno razširitev. To povečanje prebivalstva je po rezultatih popisa iz leta 1910 pokazano takole:

Prebivalstvo ozemlja današnje SR Slovenije in slovenskega
etničnega ozemlja

Dežela	Ozemlje SR Slovenije	Celotno slovensko ozemlje
S k u p a j	1,321.098	1,947.404
Kranjska	524.910	525.925
Štajerska	485.973	533.214
Koroška	17.348	222.637
Primorska	200.271	573.032
Prekmurje in sosedni kraji	92.596	92.596

Veliko povečanje na Koroškem je utemeljeno v tem, da gre tam za *obsežno* ozemlje, naseljeno s Slovenci, na Primorskem pa povečanja največ zaradi mest Trsta in Gorice. Koliko prebivalstva širšega slovenskega ozemlja, kakor lahko imenujemo omenjeno etnično slovensko ozemlje, presega naše ožje ozemlje, to je ozemlje današnje Slovenije, je videti iz teh deležev, ki kažejo medsebojni odnos obeh v odstotku prebivalstva ožjega ozemlja v primerjavi s širšim ozemljem:

S k u p a j	67,8 %
Kranjska	99,8 %
Štajerska	91,1 %
Koroška	7,8 %
Primorska	34,9 %
Prekmurje	100 %

V kratkem lahko sedaj pogledamo, koliko more statistika pomagati v raziskavah prebivalstva, kar smo si izbrali za temo raziskav. Vzemimo za primer 4 vidike takih raziskav:

1. demografske determinante razvoja prebivalstva slovenskega ozemlja;
2. izseljevanje s slovenskega ozemlja, ki je tesno povezano s prejšnjo temo;
3. številčni razvoj slovenske narodnosti;
4. deagrarizacija našega prebivalstva.

Razvoj prebivalstva slovenskega ozemlja

Kot omenjeno, imamo prve kompleksne podatke o prebivalstvu našega ozemlja iz popisa leta 1754. Ta popis, ki ga ne moremo primerjati z modernimi popisi, je slonel na določanju števila ljudi z posrednimi metodami prek ugotavljanja ognjišč, podložnikov, verskih obvezancev, ker so sodelovala pri njem zemljiška in cerkvena oblastva, poleg tega je manjkal bistven element sodobnih popisov, namreč določitev kritičnega momenta opazovanja. Ker ni bila terenska organizacija v rokah natančno delujoče administracije, kakor jo poznamo danes, tudi ni popolne garancije za popolnost podatkov. Z vsemi temi slabostmi moramo računati vse do leta 1857, ko se je začela na našem ozemlju doba modernih popisov.

Originalno gradivo teh popisov ni ohranjeno, ampak smo navezani na objave rezultatov in še te niso službene izdaje rezultatov. Poleg tega so objave rezultatov zelo sumarne, samo po deželah, kar otežkoča prireditve rezultatov na slovensko ozemlje, kakor smo ga določili kot širše naše ozemlje v obliki etničnega ozemlja in ožje ozemlje v okviru današnjih političnih meja Slovenije. Zato ima preračunavanje, kateremu se seveda ne moremo izogniti, v neki meri značaj ocene, namreč toliko, da vzamemo podatke za posamezne dežele kot enakomerno porazdeljene na vsem ozemlju dežele, kar pa ne drži vedno. V poznejšem času, ko imamo objavljene rezultate že po okrajih, se zaradi razcepitve obrobnih okrajev v okviru slovenskega ozemlja in zunaj njega še vedno mora postopati po tej metodi koeficientov, so pa te ocene že povsem realne in jih moremo vzeti kot prave rezultate, ne kot ocenjene rezultate.

Za prvo stoletje, to je od srede 18. do srede 19. stoletja, ko je mogoče dobiti številke o prebivalstvu sicer s popisi, vendar manj zanesljivimi in se njihovi rezultati težko preračunajo na obseg, kakor ga ima slovensko ozemlje, napravimo samo primerjavo med prvim in zadnjim popisom v tej dobi, to je popisoma v letu 1754 in 1850/51. Za nobenega teh popisov ne moremo napraviti natančnega izračuna ustreznega deleža prebivalstva in se moramo pri obeh zadovoljiti z oceno, zlasti pri starejšem popisu iz leta 1754. Za ta čas je ocena, da je štelo širše slovensko ozemlje okrog 885.000 prebivalcev, medtem ko moramo za ožje slovensko ozemlje vzeti številko okrog 700.000. Pri zadnjem teh popisov, leta 1850/51, pa je štelo enako ozemlje 1.412.972 prebivalcev, torej 527.972 več, kar pomeni dejanski prirast v 97 letih. Ta porast za 59,6 % ali za 0,5 % na leto je za današnje demografske prilike majhen porast, za polovico manjši, kot ga imamo danes. Za tisti čas pri našem ozemlju nimamo kakšnih poročil o večjem izseljevanju, zato migracijsko gibanje ne vpliva na dejanski prirast, ampak gre samo za majhen naravni prirast, ki računa sicer z visoko nataliteto, toda tudi z veliko umrljivostjo. Vsekakor pa je dobljeni prirast v sto letih majhen tudi tedaj, če ga primerjamo v evropskem merilu. Po Sundbärgu je štela Evropa leta 1800 187 milijonov prebivalcev, leta 1850 pa 266 milijonov, za prejšnji čas so pa podatki preveč nezanesljivi, da bi računali še nazaj. V 50 letih to pomeni povečanje za 42,2 % ali letni prirast 0,7 %, kar je večje kot velja za naše kraje, če vzamemo za vse obdobje enako dinamiko. Za to prvo obdobje moramo torej ugotoviti, da je naraščanje prebivalstva na našem ozemlju zaostajalo za splošno tendenco, ki jo je kazal naravni prirast. Pri tem je še omeniti, da se je v prvi polovici prejšnjega stoletja iz Evrope že začelo izseljevanje v Ameriko, medtem ko na našem ozemlju tega še ni bilo. Ker so pri popisih v tej prvi dobi prevladovali posebni interesi, ki so bili povsem vidni, saj so te popise razen nekaj prvih akcij vodile vojaške oblasti, je to vplivalo na popolnost zajetja toliko, da je tedaj država za zadnji tak popis sama računala, da je bilo ugotovljeno število za 5 % manjše od dejanskega stanja. V našem računu dinamike prebivalstva pa to povečanje ne spremeni dosti ugotovitve, da je porast na našem ozemlju zaostajal za povprečnim porastom v Evropi in to verjetno zaradi večje stopnje umrljivosti.

Bolj zanesljivo oporo za ugotavljanje biološke ekspanzije našega prebivalstva imamo v prihodnji dobi, ko je z letom 1857 Avstrija uvedla sodobne popise prebivalstva in so na voljo tudi že podatki o vitalnem gibanju. Tedaj pa pridemo v dobo, ko se naravni in dejanski porast nič več ne ujemata, kajti v naravni proces razmnoževanja vstopi nov element, namreč masovno izseljevanje, ki je

imelo v tem času smer prekomorskega izseljevanja, kar je negativno delovalo na naravni razvoj populacije v dveh smereh: izseljevanje manjša število ljudi na določenem teritoriju zaradi dejstva odhajanja ljudi drugam, nadalje pa, so izseljenci navadno osebe, ki so v najboljši delovni in fertilelni starosti in zato nesorazmerno manjšanje pripadnikov srednjih starostnih razredov, ki so subjekt pri reprodukciji prebivalstva, zmanjša število rojstev mnogo bolj, kot bi to sledilo iz zmanjšanja števila ljudi, umrljivost se pa poveča, ker je pri ljudeh v srednjih letih in mlajših ljudeh, ki so najbolj udeleženi pri izseljevanju, umrljivost najmanjša. Zato moramo spremljati razvoj našega prebivalstva z dveh vidikov, namreč kakšen je naravni prirast in kakšen je dejanski prirast, ker se ti ugotovitvi od začetka znatnejšega izseljevanja močno razlikujeta. Stanje populacije na nekem ozemlju je vedno rezultat salda naravnega in selitvenega gibanja in zato moramo oba združiti v skupni saldo.

Kot rečeno, prihajamo z uvedbo sodobnejših popisov na bolj trdno podlago s katero moremo spremljati ne samo razvoj, ampak tudi spremembe v različnih strukturah med našim prebivalstvom. Prvi tak popis je bil 31. oktobra 1857 in nato so se zvrstili kot ponavljajoče se akcije konec leta 1869, 1880 in potem vsakih deset let do 1910, ko je bil zadnji popis v Avstriji in ko tudi zaključimo zgodovinsko dobo v razvoju našega prebivalstva.

Prvi teh popisov, v letu 1857, je prinesel za naše ozemlje 1.459.006 prebivalcev in sedaj moremo reči, da je to število natančno število, ki ga dobimo iz objavljenih rezultatov po okrajih, kajti tudi širše slovensko ozemlje smo definirali z okraji v popolni sestavi, to zaradi lažje rekonstrukcije rezultatov na teritorij, ki ga vzamemo kot slovensko narodnostno ozemlje. Od zadnjega popisa v okviru prejšnje dobe, od popisa v letih 1850/61, je to povečanje za 3,3 % ali letni prirast 0,51 %, pri tem pa gre za obdobje 6 in pol let. Za prihodnje popise fiksirajmo podatke v obliki pregledne tabele:

Popis	Prebivalstvo	Povečanje od prejšnjega popisa	Povečanje v %	Letna stopnja povečanja
1857	1.459.006	46.034	3,25	0,51
1869	1.553.328	58.608	6,46	0,53
1880	1.649.439	96.111	6,19	0,56
1890	1.729.880	80.341	4,87	0,49
1900	1.802.048	72.168	4,17	0,42
1910	1.947.404	145.356	8,07	0,81

Letno povečanje je izračunano po aritmetični postopnosti in to zaradi enostavnosti, ker gre samo za medsebojno primerjavo med posameznimi popisnimi obdobji. Ker so bila med prvimi tremi popisi drugačna obdobja kot desetletje, kar velja od leta 1880 dalje, navedimo kot primerjavo še letni dejanski prirast:

1850/51—1857	7.128
1857—1869	4.884
1869—1880	8.649
1880—1890	8.034
1890—1900	7.217
1900—1910	14.536

Ker so naravni dogodki (rojstva, smrti) v prebivalstvu precej stalni in ne nihajo že iz leta v leto, ampak imajo določeno precej stalno smer, npr. rojstva polagoma padajo, prav tako padajo tudi smrti, samo v tistem času še hitreje, ne bi moglo naravno gibanje povzročiti tako velikih razlik v zgoraj navedenem letnem prirastu, ampak moramo iskati razlog temu drugje. Vemo, da je pri tem glavni vzrok izseljevanje. Za večji prirast med popisoma 1850/51 in 1857 kot v sledečem obdobju je vzrok iskati v tem, da so bili rezultati popisa 1850/51 tudi po uradni razlagi prenizki.

Da vemo postaviti ugotovitve za naše ozemlje na pravo mesto, napravimo še primerjavo za vso Evropo, ki je v drugi polovici prejšnjega stoletja doživela enako obdobje velikega izseljevanja in so zato pri obeh vplivali enaki vzroki na porast prebivalstva. Navajamo odstotni porast prebivalstva za enaka obdobja za naše ozemlje in za Evropo (podatki po Sundbärgu):

Obdobje	Evropa	Slovensko ozemlje
1850—1857	4,1	3,2
1857—1869	7,9	6,5
1870—1880	11,0	6,2
1881—1890	9,3	4,9
1891—1900	10,2	4,2
1901—1910	11,9	8,1

Če vzamemo vso navedeno dobo 60 let skupaj, tedaj je v tem času prebivalstvo Evrope naraslo od 266 milijonov na 447,5 milijonov, prebivalstvo slovenskega ozemlja od 1413 tisoč na 1947,4 tisoč. V letnem povprečnem koeficientu porasta izračunano da to za Evropo 8,6 promile, za slovensko ozemlje 5,4 promile.

Dejanski prirast je rezultat naravnega in selitvenega prirasta oziroma salda. Ker smo navedli dejanski prirast, je treba izločiti iz tega naravni prirast, to je presežek rojstev nad smrtnimi primeri, da vidimo, kakšen je normalen razvoj prebivalstva iz lastne biološke moči. Za obravnavano obdobje od leta 1851 dalje navajamo za dobo 60 let naravni prirast po obdobjih med popisi, da moremo videti, ali so se v takih razmakih pokazale kakšne posebne tendence. Da se more napraviti ocena vitalnih dogodkov na našem ozemlju, je napravljen preračun na vitalni koeficient naravnega prirasta, to je na 1000 prebivalcev, zraven pa je dodana primerjava z evropskim koeficientom naravnega prirasta:

Obdobje	Naravni prirast	Na 1000 preb. za slovensko ozemlje	Na 1000 preb. v Evropi
1851—1857	37.553	3,8	7,3
1857—1869	118.910	4,2	8,9
1870—1880	102.889	5,8	9,2
1881—1890	124.360	7,4	10,6
1891—1900	133.375	7,6	11,0
1901—1910	182.-36	9,7	6,6

Ti podatki pokažejo, kako je pri nas enakomerno naraščal presežek rojstnih nad smrtnimi primeri in da smo v začetku precej zaostajali za naravnim prirastom, ki ga je imela Evropa, na koncu smo ga pa dosegli. Kot pokaže vpogled

v elemente tega prirasta, so v začetku pri nas rojstva sicer padala precej vzporedno kot drugje, pač pa je gostota smrtnih primerov presejala stanje drugod po Evropi in je bil zato v začetku naš naravni prirast za toliko manjši.

Sicer pa so prav taka vprašanja, ki nastajajo ob primerjavi raznih podatkov, element, ki spodbuja k določenemu raziskovanju. Demografske determinante v našem prebivalstvu so zelo malo raziskane, komaj smo prišli do tega, da so poiskani in urejeni osnovni podatki za popise in gibanje populacije v prejšnji dobi do začetka prvih sodobnih popisov sredi prejšnjega stoletja. Starejša doba je še premalo raziskana in podatki tudi težje dosegljivi, vendar so in vsaj za našo državo je edino za slovensko ozemlje možnost, da napravimo statistično sliko za toliko časa nazaj. Tu je torej hvaležno področje za zgodovinarje in statistike, da nam rešijo in zagotovijo številčne informacije o razvoju našega prebivalstva za dobo dobrih 200 let nazaj, pri čemer ne gre samo za vrednost teh podatkov kot samostojnega gradiva, ampak tudi za dragocen in iskan pripomoček za druge raziskave naše preteklosti.

Ne morem se spuščati v nadrobnosti glede utemeljevanja potrebnosti takih podatkov in tudi ne v vsebino teh podatkov, zadošča naj ugotovitev, da so raziskave življenja nekega naroda navezane na temeljne podatke o tem narodu in ker imamo dovolj možnosti, da si tako številčno gradivo ustvarimo, poskušajmo to tudi napraviti.

Izseljevanje z našega ozemlja

Tema, ki je tesno navezana na temeljne podatke o prebivalstvu, je obravnavanje znanega slovenskega problema, namreč masovnega izseljevanja z domače zemlje v tujino, v glavnem prek morja, ki dobiva kot izraz ekonomske migracije svojo posebno vlogo v študiju ekonomskih problemov, s katerimi se je srečavalo naše prebivalstvo v pretekli dobi in se prav za prav srečuje tudi danes, saj je dovolj aktualen problem še danes. Izseljevanje z našega ozemlja je bilo tako močno, da je bistveno zadržalo naš naravni razvoj, kakor je bilo pokazano v prejšnjem poglavju. Naš dejanski porast je zaostal za splošnim povečanjem prebivalstva okrog nas, pri čemer smo plačali davek tudi v obliki manjšega naravnega prirasta, katerega je izseljevanje z odhodom ljudi v fertilelni starosti zmanjšalo. Takoj pa je treba povedati, da v dobi, ki jo obravnavamo, niso bile tako urejene evidence odhajanja v tujino, kot je to danes. Avstrija je sicer poskušala nekaj let ugotavljati število izseljencev, vendar ta poskus ni uspel in zato so to kmalu opustili. Drug način ugotavljanja števila naših izseljencev bi bil izračun iz podatkov o izvoru svojega prebivalstva, ki ga objavljajo posamezne države, namreč v tej obliki, da bi videli, koliko državljanov neke države je bilo rojenih v naših krajih. Zaradi nekdane politične razdelitve, navajanja rojstnega kraja samo po državah in tudi dejstva, da mnogo držav takih podatkov ne vodi, je tudi ta metoda malo uspešna, dasi bi bil študij takih tujih podatkov tudi potreben in bi pripomogel zlasti k poznavanju smeri, v katero je bilo naše izseljevanje usmerjeno. Vemo sicer, da je bil v dobi, ki jo obravnavamo, glavni val usmerjen v ZDA, toda selili so se tudi drugam, zlasti v Južno Ameriko, pa še drugam in prav ta smer seljenja je še premalo raziskana. Za določitev, koliko je bilo izseljencev z našega ozemlja, ostane še metoda salda med dejanskim in naravnim prirastom. Naravni prirast namreč lahko dobimo, ker so podatki o

rojstvih in smrtnih objavljeni že dolgo časa, tako da iz tega vidimo, kako je prebivalstvo naraščalo po tej naravni poti. S podatki, ki jih dobimo pri popisih prebivalstva, z medsebojno primerjavo določimo, kakšen je bil dejanski prirast. Če bi se prebivalstvo ne selilo, bi bila dejanski in naravni prirast enaka. V resnici pa nikoli nista bila in je bil dejanski prirast na našem ozemlju vedno manjši kot naravni prirast. Ta razlika odpade na izseljevanje ali bolj natanko povedano, za toliko je bilo izseljevanje večje kot priseljevanje, kajti poleg odhajanja ljudi imamo vedno tudi vračanje prejšnjih izseljencev oziroma priseljevanje iz drugih krajev. Tako dobimo saldo seljenja, ki je torej razlika med naravnim in dejanskim prirastom. S to metodo izračunamo obseg izseljevanja z našega ozemlja v obliki njegovega negativnega salda, to je presežka izselitev med priselitvami, kajti iz našega ozemlja ima izseljevanje vedno negativni saldo.

Ker obravnavamo celotno slovensko ozemlje z obrobniimi okraji, kjer žive Slovenci še strnjeno, čeprav so že v manjšini, in so tam tudi velika mesta, Trst, Gorica in Celovec, je prav priseljevanju v ta mesta, zlasti v Trst, zmanjšalo saldo selitvenega gibanja za celotno ozemlje. Zato bomo skušali pogledati izseljevanje tudi brez upoštevanja takih mest, ki prav za prav samo motijo našo številčno predstavo o migraciji.

O izseljevanju z našega ozemlja moremo govoriti šele v drugi polovici prejšnjega stoletja; verjetno je bilo tudi že preje, vendar nam podatki omogočajo, da to ugotovimo. Če začnemo ugotavljanje sredi stoletja, za kar imamo oporo v popisu 1850/51 in prvem sodobnim popisom 1857, zaradi znanega dejstva, da je popis 1850/51 prinesel premajhno število prebivalstva, katerega izpad se uradno ceni na 5 %, primerjava med tema dvema popisoma nikakor ni realna. Ker je bilo leta 1857 ugotovljeno toliko več prebivalstva, da to povečanje celo presega naravni prirast za 8500 ljudi, gre to vse na račun pomanjkljivosti popisa iz let 1850/51. Sicer pa v tem času izseljevanja tudi še nismo imeli, vsaj v takem obsegu ne, da bi bilo to opazno kot demografski pojav.

V prihodnjem razdobju med dvema popisoma, katerih časovni razmik nam more rabiti kot opora za izračune, pa že opazimo znatno razliko med naravnim in dejanskim prirastom, kajti popis leta 1869 je prinesel za 24.588 ljudi manj, kot bi to rezultiralo iz podatkov naravnega gibanja, kot je bil velik naravni prirast. To razliko moramo pripisati samo izseljevanju, ki je zlasti zadelo Kranjsko, ki izkazuje za 38.188 ljudi manj, kot je bilo pri prejšnjem popisu in kot je bil vmesni naravni prirast. Precej močan padec (nad 10.500) ljudi izkazuje tudi Prekmurje, medtem ko se je prebivalstvo Primorske — pač zaradi Trsta — močno povečalo. Manjše povečanje je tudi na Štajerskem in Koroškem, to sta pa dela našega ozemlja, kjer izseljevanje v vsej dobi ni zavzelo takih dimenzij, kot prav v osrednji slovenski deželi, Kranjski. Če zožimo to prikazovanje samo na današnje politično slovensko ozemlje, dobimo z enakimi elementi izračunano izseljevanje s številom prek 30 tisoč ljudi, ker pač odpadejo obrobna velika mesta, ki pritegujejo vase prebivalstvo. Tako izkazuje Trst z okolico med letoma 1857 in 1869 prirast 45.315 ljudi, do česar je prišlo večinoma s priseljevanjem in bi bila Primorska brez Trsta demografsko pasivna.

Prihodnje obdobje med leti 1870 in 1880 pomeni upadanje izseljevanja, kajti naravni prirast je samo za 6778 večji, kot je prebivalstvo dejansko porastlo, in to razliko pripišemo izseljevanju. Pri tem izkazuje Kranjska še vedno največjo izgubo v ljudeh, nekaj tudi Štajerska, v drugih delih pa je celo večanje prek naravnega prirasta. V okviru ožjega slovenskega ozemlja pa je negativni migra-

cijski saldo na 33 tisoč. Šele po letu 1880 pride do velikega povečanja izseljevanja, kajti presežek naravnega prirasta nad dejanskim je 44.019 ljudi, ki nam jih torej manjka in so se pač odselili. V tej dobi je zmanjšanje prav v vseh delih našega ozemlja, najbolj spet na Kranjskem, na katero odpade skoraj polovica (20.690), močno pa je bilo v tej dobi izseljevanje tudi iz Stajerske. Na ožje slovensko ozemlje odpade 46.669 izseljencev, torej spet več kot na vse slovensko ozemlje, kjer večja mesta manjšajo negativni saldo. Če za Primorsko ne bi računali Trsta, bi bilo od tam v vsakem obdobju za 10 tisoč več izselitev; s Trstom pa Primorska izkazuje celo povečanje prebivalstva.

Izseljevanje z našega ozemlja se je nato v prihodnjih letih še stopnjevalo, saj izkazuje čas med leti 1891 do 1900 za 61.207 manj ljudi, kot jih je prinesel naravni prirast. V tem času smo z izseljevanjem izgubili polovico naravnega prirasta. Največ ljudi je z izseljevanjem izgubila Kranjska, namreč 32.492, za 5 tisoč manj Stajerska, medtem ko Primorska zaradi Trsta nima zmanjšanja. Samo ožje slovensko ozemlje ima izseljevanje še večje, namreč 74.573.

V naslednjem obdobju, v letih 1901 do 1910, se je zelo povečal naravni prirast, ki je za 39 tisoč večji kot v desetletju prej. Zato je ta izreden porast v veliki meri paraliziral saldo med primerjanjem naravnega in dejanskega prirasta, ki izkazuje za 36.780 ljudi manj, kot bi jih moralo biti, če ne bi bilo izseljevanja. Zato je zmanjšanje salda izseljevanja od prejšnjega obdobja, ko se je zmanjšalo približno za 40 %, v veliki meri le navidezno. Pri tem je Kranjska zgubila z izselitvami 34 tisoč ljudi, Stajerska 26 tisoč, Primorska pa zaradi Trsta izkazuje povečanja za 27 tisoč prek naravnega prirasta. K temu prispeva Trst povečanje za 36.534 in brez Trsta bi bila Primorska pasivna za okrog 10 tisoč, kakor ugotavljamo za vsako obdobje. Ožje slovensko ozemlje, kjer ne vpliva aglomeracija v velikih obrobnihih mestih, izkazuje zaradi izseljevanja izgubo 81.792 ljudi in se iz tega vidi, da je izseljevanje z našega ozemlja naraščalo tja do prve svetovne vojne. Če vzamemo zdaj še tri in pol leta do začetka prve svetovne vojne, dobimo za leta 1911 do 1914 s celotnega slovenskega ozemlja izseljevanja za 4648 ljudi, z ožjega ozemlja 16.110.

Seštevek vsega izseljevanja ali natančno vzeto presežek izselitev nad priselitvami, je v dobi 1857 do 1914 178.020 ljudi, od tega v obdobju glavnega izselitvenega vala od leta 1880 dalje 14.653. Kot omenjeno, pa motilno vpliva zlasti Trst. Celotna Primorska s Trstom vred izkazuje v teh letih 1857 do 1914 celo presežek selitev 61.752 ljudi. Če pa ne upoštevamo Trsta, je pa Primorska zgubila 69.844 ljudi, to je pa razlika 131.596 ljudi, od česar jih je seveda mnogo šlo tudi v Trst. Med našimi deželami je zgubila Kranjska 149.603 prebivalcev, Stajerska 68.769, za Primorsko je bilo že omenjeno. Koroška je pa imela ves čas majhno izseljevanje, tako da izkazuje pod vplivom mest Beljaka in Celovca celo pozitivni migracijski saldo. Pač pa je zaradi izseljevanja zgubilo 27.269 ljudi Prekmurje. Ožje slovensko ozemlje je v tem obdobju imelo prek 282 tisoč izseljencev.

Temeljni podatki o izseljevanju, izračunani na podlagi opisane metode razlike med naravnim in dejanskim prirastom, so napravljeni in to tudi za manjše ozemeljske enote, za okraje. Čaka pa še delo z vključevanjem teh ugotovitev v celotno demografsko sliko Slovenije, vpliv izseljevanja na starostno in socialno ekonomsko strukturo prebivalstva, raziskovanje posebnih selitvenih rajonov in ugotavljanje razlogov, ki so privedli do tako masovnega izseljevanja, ki presega dinamično migracije v evropskem merilu.

Številčni razvoj slovenske narodnosti

O narodnosti dolgo časa niso zbirali podatkov, ki bi se nanašali na neko celotno ozemlje, zajeto s popisom. Posamezni fragmenti so sicer znani že prej, toda prve podatke v obliki ocene imamo za celotno slovensko ozemlje iz leta 1846 s temi podatki:

Kranjska	408.745
Štajerska	363.750
Koroška	95.735
Primorska	202.287
Benečija	26.676
Ozemlje na Madžarskem	44.862
S k u p a j	1,142.055

Pri tem je bilo nekaj netočnosti, tako so Slovence v Medžimurju (okrog Razkrižja) štelj za Hrvate, kar so delali tudi poznejši madžarski popisi, tudi v Prekmurju navedeno število je očitno prenizko. Tedaj je bila izdelana tudi znana Czoernigova karta narodnosti v Avstriji, iz katere je razvidno, da so Slovenci naseljevali dosti večje površine, kot so registrirane danes.

Narodnosti prejšnji popisi niso imeli, pač pa so iskali jezikovno pripadnost. Prvič se je to vprašanje pojavilo v popisnicah leta 1880 in sicer z vprašanjem o občevalnem jeziku pri popisih v Avstriji, o materinskem jeziku pri popisih v madžarskem delu. Na ozemlju, ki ga obravnavamo kot slovensko etnično ozemlje, imajo obrobni deli že narodnostno mešano prebivalstvo, zlasti vsa tri mesta Trst, Gorica in Celovec, ki imajo tujo večino. Medtem ko ima ožje slovensko ozemlje v tistem času razen kočevskega jezikovnega otoka nemško prebivalstvo samo še v mestih, madžarsko v Prekmurju, ostali del pa je povsem slovenski, pa pride po tedanji statistiki, ki je le bila nekoliko nenaklonjena povsem objektivnemu ugotavljanju narodnosti oziroma materinskega jezika, zaradi obrobnih delov na vsem slovenskem ozemlju do tega, da živi na tem ozemlju nekaj tujih narodnosti, tako da predstavljajo v skupnem številu 1,607.019 stalnih prebivalcev Slovenci s svojim številom 1,185.619 delež 73,8 %. Narodnosti na našem ozemlju so takole razporejene:

Slovenci	1,185.619
Nemci	213.897
Italijani	170.947
Madžari	13.028
Srbi in Hrvati	19.081
Drugi	4.447

Nemci so bili na Kranjskem samo v Kočevju in Ljubljani, na Štajerskem po mestih in mejnem okraju Radgona, na Koroškem po mestih in okraju Šentpavel, več kot Slovencev jih je bilo tudi v sodnih okrajih Trbiž in Šmohor. Italijani so bili v glavnem samo v Trstu, Gorici, sodnih okrajih Tržič in Krmin ter ko-prskem okraju. Madžari so bili v Prekmurju in tam je število Slovencev z deležem 73,5 % prav gotovo pokazano prenizko. Madžarska štetja so bila očitno bolj naklonjena Slovencev kot avstrijska.

Primerjati število Slovencev s podatki iz leta 1846 se ne da enakovredno s podatki iz leta 1880, ker pri tem zadnjem popisu niso upoštevani beneški in po-

rabski Slovenci, ki žive izven slovenskega narodnostnega ozemlja, kakor ga obravnavamo za druge podatke.

Da ne bi navajali preveč podatkov, se omejimo samo na zadnji popis v stari Avstriji, to je na popis 31. decembra 1910. Tedaj je bilo na istem ozemlju kot leta 1880 naštetih 69,6 % ljudi s slovenskim jezikom, medtem ko je bil njihov delež 30 let prej 73,8 %. Odstotek slovenskega prebivalstva se je torej zmanjšal, čeprav je njegovo absolutno število naraslo za 121.396, medtem ko je bil celotni prirast 270.129. Pri tem omenimo, da so podatke o jezikovni pripadnosti vzeli samo od domovnega prebivalstva, sicer pa se je obdelava nanašala na prisotno prebivalstvo. Čeprav sestavljajo Slovenci 7/10 vsega prebivalstva, so se druge narodnosti povečale za 148.733 pripadnikov, torej znatno več kot Slovenci, kar je čisto gotovo absurd. Poglejmo, kakšen je bil porast po glavnih narodnostih:

Skupen porast	16,8 %
Slovenci	10,2 %
Nemci	38,3 %
Italijani	27,2 %
Madžari	59,3 %

Te številke so preveč tendenčne, da ne bi mogle zbuditi suma, da niso nastale po nekem naravnem razvoju prebivalstva. Razlaga za tak rezultat je lahko različna: pri Slovencih je večje izseljevanje, kar kaže na njihovo ekonomsko zapostavljanje; nanje je bil izvajan velik asimilacijski pritisk; šolstvo ni bilo urejeno v skladu s pravicami vseh narodov do pouka v materinščini; pri popisih so se dogajale nepravilnosti. Če za primer pogledamo samo Koroško, iz katere je bilo izseljevanje majhno, nam postane takoj bolj jasno, kaj je vplivalo na minimalni porast našega prebivalstva: med leti 1880 in 1910 se je prebivalstvo dela Koroške, ki ga štejemo v okvir slovenskega narodnostnega ozemlja, povečalo od 184.428 na 217.295, torej za 33 tisoč. V istem času pa se je število Slovencev zmanjšalo od 101.358 na 81.779, torej za 20 tisoč. Kako naj spravimo ti dve ugotovitvi med seboj v neko sprejemljivo razlago?

Izven meja zaokroženega slovenskega ozemlja je Beneška Slovenija in ozemlje Porabskih Slovencev. Za Beneško Slovenijo so narodnostni podatki iz srede 19. stoletja, ko jih je bilo izkazanih 26.676. Poznejše navedbe jih cenijo na 33 tisoč. Od 1881 do 1911 se je prebivalstvo v slovenskih občinah tega ozemlja povečalo samo za 3500 ljudi, ker je bilo od tam močno izseljevanje. V nekdanjem okraju Monošter na Madžarskem je bilo med 55.348 prebivalci leta 1910 naštetih 9823 Slovencev. Ker je del tega okraja prišel leta 1919 v Jugoslavijo, je ostalo onstran meja 9 izrazito slovenskih vasi s 4268 prebivalci slovenske narodnosti, če pa prištejemo Slovence še po drugih tamkajšnjih vaseh, kjer so v manjšini, dobimo za leto 1910 5313 Porabskih Slovencev.

Take ugotovitve o številčnem položaju slovenske narodnosti naravnost silijo na proučevanje razmer, ki so tako negativno vplivale na izraz naše narodnosti v številkah, kakor so bile navedene zgoraj.

Deagrarizacija prebivalstva

Spremembe v socialnoekonomski sestavi prebivalstva so izraz sprememb v gospodarstvu dežele, saj povezava gospodarstva s prebivalstvom nikjer ni tako tesna kot pri stični točki, ki pomeni zaposlovanje. Večja in manjša zaposlitev,

ki nam pomeni zaposlitev zunaj kmetijstva, zlasti zasebnega kmetijstva, pomeni večje ali manjše število delovnih mest, ki s svojim številom v največji meri povedo, koliko so razvita področja, gospodarstva. Ker je slovensko ozemlje tako, da ima v svoji sredi dvoje večjih mest, Ljubljano in Maribor, ki sta pa bili v obravnavani dobi še dokaj skromni mesti, na robu ozemlja pa mesta Celovec, Gorico in zlasti veliki Trst, bi upoštevanje tudi tega dela ozemlja ne dalo prave slike o socialnoekonomski preobrazbi našega prebivalstva.

Že pri pregledu migracijskih tokov je prav poseben položaj mest pri selitvenem gibanju otežkočil, da bi dobili vpogled v dinamiko in obseg seljenja, na kar smo opozorili. Prav to velja tudi za proučevanje sestave prebivalstva v ekonomskem pogledu. Zato se pri teh podatkih omejimo na ožje slovensko ozemlje, na katerem danes doživljamo te spremembe in jih moremo tudi s podatki bolj zanesljivo izkazati.

Pri tem raziskovanju moramo takoj opozoriti na mnenje, ki je nastalo pod vplivom sedanje dinamike o preusmerjanju prebivalstva na področje zunaj kmetijstva, da je v naših razmerah to nastalo v prejšnjem času. Naša dežela je bila vse do zadnje vojne izrazito agrarno ozemlje, kjer je bilo kmečkega prebivalstva nad polovico in pred prvo svetovno vojno nad dve tretjini. Šele povojni čas je prinesel temeljito in zelo hitro spremembo, prej pa je bila Slovenija gospodarsko tako malo razvita dežela, da ni mogla preživeti vsega svojega prebivalstva; zato se je v dobi, ko so se demografske razmere tako zboljšale, da je prišlo do mnogo hitrejšega naraščanja, morala zateči k izseljevanju, ker ni doma razvila drugih dejavnosti, ki bi absorbirale odvečno delovno silo.

Prve podatke o socialnogospodarski sestavi prebivalstva smo dobili pri popisu leta 1771, ko so ugotovili, koliko je bilo med prebivalstvom drugih poklicov razen podložnikov. Teh je bilo 11,4 % in zato moremo šteti, da odpade na kmečko prebivalstvo (podložnike) 88,6 % prebivalstva. Prave podatke, kjer je kmečko prebivalstvo naravnost prešteto, imamo od prvih sodobnih popisov dalje, to je od leta 1857. Pri tem vidimo zelo značilno dejstvo, da je število kmečkega prebivalstva ves čas enako. Njegov delež se sicer manjša, ker skupno prebivalstvo narašča, toda v absolutnih številih je živelo na našem ozemlju od leta 1857 do prve svetovne vojne skoro enako število kmetov, kar pokažimo s temi podatki:

1857	920.380
1869	913.343
1880	933.921
1890	934.600
1900	927.999
1910	880.417

Tako moremo podpreti domnevo, da je mogla naša zemlja ob majhni razvisti drugih področij preživeti samo določeno število ljudi; presežek je moral iti v druge dejavnosti, če pa so bile te premalo razvite, je pač emigriral drugam. V tem leži utemeljitev naše ekonomske migracije v času do prve svetovne vojne in tudi pozneje, kajti podatki povedo število, ki je živelo naravnost od zemlje. Ker je bil način obdelave ves čas enak, kar povedo podatki kmetijske statistike, je na dlani razlaga preprostega računa, kam z viškom prebivalstva. Med obema vojnama so pri popisu leta 1931 ugotovili še vedno 810.189 kmečkega prebivalstva, toda del si je vendar lahko našel možnost preživljanja na domači zemlji, samo

zunaj kmetijstva, ker v tisti čas pridejo začetki nekoliko močnejše industrializacije in razvoja tudi drugih področij, tako trgovine in prometa. Kako je v začetku počasi padel delež kmečkega prebivalstva in je šele na prelomu stoletja prišlo do močnejše preusmeritve drugam, pokažejo odstotni deleži kmečkega prebivalstva v skupnem prebivalstvu Slovenije:

1857	83,5 %
1869	81,4 %
1880	79,5 %
1890	75,7 %
1900	73,2 %
1910	66,6 %

Od srede 18. stoletja do srede 19. stoletja se torej sestava našega prebivalstva skoraj ni spremenila, nato je pa začelo zelo počasi upadati, kar je dokaz, da je naše ozemlje ostalo na robu velikih gospodarskih sprememb, ki so v 19. stoletju temeljito spremenile ekonomsko sliko srednje Evrope. Šele po zadnji vojni smo dohiteli druge dežele, ki imajo enake okoliščine gospodarjenja kakor naša dežela. Računamo, da je bilo konec zadnje vojne pri nas še okrog 55 % kmečkega prebivalstva. Nato pa se je začela hitra sprememba, ki je odraz enakega stanja v gospodarstvu, ki se je naglo preusmerjalo v industrializacijo in s tem pritegnilo toliko ljudi iz kmetijstva, da imamo danes samo še četrtno prebivalstva, ki živi od kmetijstva. V povojnem času je bil ta razvoj tak, da so deleži kmečkega prebivalstva:

1948	48,9 %
1953	40,4 %
1961	30,9 %
1967	25,4 %

kar pomeni, da so se zdaj dogodile v desetih letih večje spremembe kot prej v petdesetih.

Ni bil namen tega prikazovanja, da napravimo znanstveno izdelano razpravo o našem prebivalstvu, ampak je bil namen ta, da se more videti pomen statistike za odkrivanje in reševanje problemov, ki se osvetlijo s številkami. Statistika s svojimi številčnimi izkazi in rezultati more sprožiti posebno raziskovanje, more pa tudi najbolj nazorno pokazati spet s številkami rezultate raziskovanj, kajti govorica številk je poznavalcu razumljiva brez takih interpretacij, ki imajo včasih namen, da na vsak način vzdržujejo določeno mnenje in sodbo, ki je morda tudi subjektivno pobarvana. Številke so pa instrument objektivnega prikazovanja, seveda s pogojem, da so bile strokovno in nepristransko zbrane, in v tem je še posebej velika vrednost statistike, da podpre značaj in vrednost ugotavljanja objektivne resnice.

Po krajši obravnavi je povzel besedo drugi referent, **docent dr. Vasilij Melik**; predvanju je dal naslov **Avstrijska statistika kot vir za slovensko zgodovino v 19. stoletju**.

Predavatelj je podal historiat avstrijske uradne statistike od začetkov v predmarčni dobi prav do konca prve svetovne vojne. Ta statistika je zajemala vse

slovensko ozemlje razen Prekmurja in Beneške Slovenije. Statistično delo je opravljala posebna direkcija oziroma pozneje komisija. Predavatelj je navedel vse glavne publikacije, ki jih je izdala ta komisija. Sredi druge polovice 19. stoletja so pričela še objavljati statistično gradivo tudi razna ministrstva za svoja delovna področja. Tretja vrsta podatkov se je zbirala v okvirih deželnih in mestnih samouprav, četrto vrsto pa predstavlja gradivo trgovskih zbornic. Referent je omenil še statistike raznih poslovnih združenj, društev, podjetij in privatnikov; navedel je tudi literaturo, ki obravnava historiat avstrijske uradne statistike.

Dr. Vasilij Melik je zatem spregovoril o uporabnosti avstrijskega statističnega gradiva, o njegovi problematiki in njegovih pomanjkljivostih.

Sledilo je živahno obravnavanje problemov, ki jih je ustvarila avstrijska statistika s svojim često nedoslednim načinom registriranja in podajanja statističnih podatkov.

Nato je prebral svoj referat **Historiat gospodarske statistike** še dr. Jože Šorn.

Med drugim je ugotovil, da je težko določiti, kdaj so industrijci pričeli za svoja podjetja zbirati podatke, ki bi jim že mogli reči statistika. Podobno velja seveda za trgovce, lastnike ladij itd. Laže je fiksirati začetek statistike državnih in drugih upravnopolitičnih organov nižje stopnje. Če imamo pred očmi vso našo gospodarsko zgodovino in z njo vred razvoj statistike, vidimo, da moremo zgodovino statistike razdeliti na šest obdobj:

1. Za čas do sredine 18. stoletja, do terezijanskih reform, moremo govoriti o »neznanstveni« statistiki; pač zato, ker ni nihče organiziral statistične službe. Obstaja sicer popis fužin iz konca 16. stoletja, specifikacije dolgov kranjskih deželnih stanov za vse 17. stoletje, Valvasorjevo navajanje števil o razni proizvodnji, Franc Rakovec-Raigersfeldt je zapisal dolgo vrsto krajših statističnih podatkov, ljubljanski magistrat je z začetkom 18. stoletja vpeljal tedensko zapisovanje cen raznih vrst žita, itd., toda vse to mi tisto, čemur danes rečemo statistika.

2. Za drugo fazo statistike, ki zajema čas od terezijanskih reform do začetka predmarčne dobe, je karakteristično, da so to službo že precej bolj upoštevali. Prav klasični merkantilizem je zelo veliko pripomogel k uveljavitvi statistike; nenehoma je opozarjal na tehnost rezultatov, ki jih daje sistematično zbiranje določenih podatkov. V Trstu so pri komercialni intendanci od leta 1748 dalje zdržema zapisovali število prihodov in odhodov ladij, zapisovali količine pripepljanega in odpeljanega blaga, njegovo vrednost v goldinarjih itd. Prav gotovo odločilno vlogo pri organiziranju uradne statistike so imeli komerčni konsesi, ki so leta 1763 dobili ukaz, da registrirajo v obliki razpredelnic vso važnejšo dejavnost komercija. Vse to gradivo za notranjeavstrijske dežele je zbrano v arhivu dvorne komore na Dunaju. Tako kot statistika za komerčne panoge spadajo tudi konskripcije, popisi prebivalstva, katastri itd. v sklop velikih terezijanskih reform. Teže je govoriti o razvoju privatne statistike. Rentabilitetni račun je narekoval fužinarjem, da so vestno zapisovali količine nakopane rude, potrošnjo oglja, višino proizvodnje surovega železa, toda zaradi uničenja prenekaterega podjetniškega arhiva starejšega datuma ne vemo o začetkih sistematičnega notiranja kaj prida veliko. Vsekakor bo treba temeljito pregledati Zoisov arhiv, za tekstilno stroko arhiv suknarne kranjskih deželnih stanov itd.

Po dosedanjih raziskavah sodeč so statistično delo med leti 1780 in 1815 nekoliko zanemarili. Vtis je, da so težišče dela prenesli na deželne trgovinske ko-

misije. Tudi francoska uprava ni pri nas prinesla v statistiko nobenih posebnih novosti.

3. Po obnovitvi avstrijskega režima se je gospodarsko življenje konsolidiralo. Tako so na Dunaju leta 1815 ustanovili statistični urad, ki je pričel štiri leta pozneje izdajati *Tafeln zur Statistik*. Dalje je pričela v predmarčni dobi izhajati vrsta gospodarskih časnikov; vsi so objavljali razne gospodarske podatke statističnega značaja (*Journal des österr. Lloyd, Innerösterr. Industrie- und Gewerbeblatt*, itd.).

4. Marčna revolucija leta 1848 je omogočila nadaljnjo modernizacijo države in odprla vrata gospodarskemu liberalizmu. Tako so z letom 1853 pričele izhajati statistike raznih ministrstev, mednarodni statistični kongresi pa so fiksirali načela statistične službe, jih dopolnjevali, spopolnjevali itd. Ta načela je vpeljala tudi avstrijska statistična služba.

Za študij rudarstva in fužinarstva (*»montanisticum«*) je bistveno pomembna serija knjig s skupnim naslovom *Der Bergwerksbetrieb im Kaisertume Österreich* (naslov se je večkrat menjal). Pomembni so arhivi podjetij, npr. KID, TPD, prevaljske železarne itd. V petdesetih letih je zaživela vrsta trgovskih zbornic; vse so izdajale svoja poročila. Mnogo statističnega gradiva ima tudi *Compass, finanzielles Jahrbuch*, ki je pričel izhajati leta 1868. Sestava sistematičnega pregleda vseh publikacij, ki vsebujejo statistične podatke za gospodarsko zgodovino, je tudi sicer poglavje zase; vsekakor presega okvir kratkega referata.

5. Za ozemlje, ki je od novembra 1918 sestavljalo Jugoslavijo, bilo pa je pred tem datumom zunaj avstrijskih meja, so bili (razen Slovenije brez Prekmurja in Beneške Slovenije) kompetentni: statistični urad za kr. Srbijo, statistični urad za kr. Črno goro, podoben urad za Hrvatsko in Slavonijo; nekatere druge pokrajine pa sploh niso imele nobene statistične službe. Zato stari Jugoslaviji ni bilo tako enostavno organizirati enotno statistično službo. V popisu arhiva zbornice TOI (Arhiv Slovenije, Ljubljana) omenja Ivan Mohorič svoj elaborat Organizacija statistike v kraljevini Jugoslaviji. Tega elaborata do sedaj še nismo našli. Kot zgoraj velja tudi tu pripomba, da bi izdelava pregleda vseh statističnih publikacij terjala precej dela.

6. Po osvoboditvi je napočil za razmah statistične službe nov čas. Za opis tega sodobnega dogajanja pa bi bilo potrebno posebno predavanje.